

ԲԱՅԵՐԻ ՍԵՌԱՅԻՆ ԱՆՅՈՒՄՆԵՐ ԱՐԴԻ ԱՐԵՎԵԼԱՅԱՅԵՐԵՆՈՒՄ

ԼԻԱՆԱ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բոլոր կենդանի լեզուները, պայմանավորված լեզվական և արտալեզվական գործոններով, պարբերաբար ենթարկվում են ինչ-ինչ փոփոխությունների, որոնք արտահայտվում են լեզվի տարբեր համակարգերում: Եվ ժամանակ առ ժամանակ ոչ միայն անհրաժեշտություն է առաջանում դրանց անդրադառնալու որպես լեզվական շեղումների, այլև ինչ-որ առումով պարտադիր են դառնում որակական այդ փոփոխությունների դիտարկումը, համակարգային կանոնարկումն ու ամրագրումը: Ժամանակակից հայոց լեզվի տարբեր համակարգերում (հոլովական, խոնարհման և այլն) նկատվող տեղաշարժերը դիտարկվել են լեզվաբանական տարբեր աշխատություններում¹:

Մեր քննության նյութը բայի խնդրառական համակարգում վերջին 1-2 տասնամյակներում կատարվող տեղաշարժերն են, իսկ ավելի որոշակի՝ մի քանի **բայերի սեռային անցումները**², որոնք այսօր գրական լեզվի գործող կանոնից զգալիորեն շեղված և զարգացման այլ ընթացք ստացած ձևեր են: Հայ քերականագիտության մեջ խնդրին տարբեր առիթներով անդրադարձել են տակավին անցյալ դարի կեսերից, տրվել են տարաբնույթ մեկնաբանություններ³, որոնց ըստ անհրաժեշտության կանդրադառնանք:

Հայտնի է, որ քերականական համակարգը համեմատաբար կայուն է և շատ դանդաղ է ենթարկվում փոփոխությունների. հաճախ քերականական մի ձևից մյուսի անցումը կատարվում է դարի (եթե ոչ դարերի) ընթացքում: Այսուհանդերձ, համակարգի կայունությունը չի ենթադրում անշարժություն, և ամենատարբեր գործոններով պայմանավորված՝ լեզվական նոր որակներ մուտք են գործում նաև քերականություն՝ վերածվելով կա-

¹ Արդի գրական հայերենի ձևաբանական համակարգի տեղաշարժերը քննվում են Լ. Խաչատրյանի «Տեղաշարժեր բառերի ձևաբանական իմաստի մեջ» (Եր., 1985) աշխատությունում: Արտասանական և խոնարհման համակարգի տեղաշարժերը մանրամասն ներկայացվում են Յու. Ավետիսյանի «Տեղաշարժեր արդի գրական հայերենում» (Եր., 2011) ուսումնասիրության մեջ:

² Հոդվածում չենք անդրադառնում խնդրառական այն դրսևորումներին, որոնք՝ **1.** ակնհայտ սխալ են, ինչպես, օրինակ՝ Կծանոթացնեն գործերի **ընթացքը**, թշնամին **գրոհում է քաղաքը** և այլն, **2.** կրկնասեռ բայերին բնորոշ խնդրառություն են, ինչպես՝ **սովորել դասը, սովորել կլիմային, լավ ապրել**, անոռանալի **օրեր ապրել, տիրել** (գրավել) **աշխարհամասը, լռություն տիրել** և այլն, **3.** բայի՝ միայն համատեքստում փոխաբերական գործածությամբ պայմանավորված խնդրառություն են՝ **լաց լացել, երգ ճոնչալ, քայլ քայլել, վիշտ կարկաչել, կարոտներ հեկեկալ** և այլն:

³ Տես **Մ. Արեղյան**, Հայոց լեզվի տեսություն, Եր., 1965, **Ա. Աբրահամյան**, Բայը ժամանակակից հայերենում, գիրք I, Եր., 1962, **Մ. Ասատրյան**, Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1959, **Գ. Ջահուկյան**, ժամանակակից հայերենի տեսության հիմունքները, Եր., 1974, **Յ. Հարությունյան**, Կառավարումը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1983, և այլք:

նունական ձևերի: Այս առումով հետաքրքիր անցումներ են նկատվում խնդրառության մեջ:

Խնդրառական (սեռային) տեղաշարժերը պայմանավորող գործոնները տարբեր են՝ **բազմիմաստություն, իմաստի փոփոխություն, լեզվի տարբերակային ձևերի և օտար լեզուների ազդեցություն, քերականական ձևերի իմաստային առնչակցություն, սխալակազմություն, տարածվածություն հանրային գործունեության բոլոր ոլորտներում, խոսքի տնտեսման միտում, համաբանություն** և այլն: Եվ սրանք լեզվի զարգացման տարբեր փուլերում այս կամ այն չափով են ներգործում լեզվամիավորների որակական անցումների վրա (թեև հաճախ թվարկված գործոններից մի քանիսը միասնաբար են դառնում տեղաշարժի պատճառ):

Խնդրառական տեղաշարժերը բնորոշ էին մեր լեզվի դեռևս նախորդ փուլերին. գրաբարից միջին հայերեն անցման ընթացքում բազմաթիվ բայեր կրել են սեռային փոփոխություններ: Պատճառները տարբեր են: Լեզվաբան Վ. Առաքելյանը նշում է, որ գրաբարում սեռային անցումները հիմնականում **իմաստային փոփոխության** հետևանք են: Օրինակ՝ անդրադառնալով գրաբարի **ե** խոնարհման ներգործական սեռի մի քանի բայերի՝ **բուրեմ, գայթակղեմ, խոտորեմ, խուճապեմ, շտապեմ, զիջեմ, ազդեմ, աշխատեմ** և այլն, գրում է. «Գրաբարի զարգացման ընթացքում **ե** խոնարհման ներգործական բայերի մի մասը սկսում է չեզոք դառնալ: Այս չեզոքացումը կատարվում է ամենից առաջ այն բայերի հետ, որոնք գործողության իմաստի հետ համատեղում են նաև շարժման դրության, վիճակի գաղափարը: Սկզբնապես նրանց մեջ արդեն չեզոք բայերի նախադրյալներ առկա են եղել... Հետագայում սեռացուցիչի թուլացման հետևանքով դրանք աստիճանաբար շարահյուսական նոր գործածություն են ձեռք բերում, այսինքն՝ կիրառվում են չեզոք բայերի խնդրառությամբ»⁴: Կամ՝ Ռ. Իշխանյանը նշում է, որ նախկինում **ծեռնարկել** բայը չեզոք սեռից բաղադրիչների իմաստի մթազնման պատճառով դարձել է ներգործական: Այն գրաբարում գործածվել է «**ծեռք գցել**» նշանակությամբ և կապվել միայն տրական հոլովով դրված լրացման հետ: Իսկ հետագայում բաղադրիչների այդպիսի ըմբռնումը չի գիտակցվել, որի պատճառով փոխվել է նաև խնդրառությունը, և ներկայումս բայը դարձել է անցողական՝ գործածվելով ուղղական հոլովով դրված լրացումների հետ⁵, ինչպես՝ **ծեռնարկել** նոր *գործ*, **ծեռնարկել** գրքի *հրատարակումը* և այլն:

Համանման փոփոխության հետևանք է **ունկնդրել** բայի անցումը **չեզոքից ներգործականի**: Գրաբարում և լեզվի զարգացման հետագա փուլերում ընդհանրապես այս բայը գործածվել է «**ականջ դնել**» իմաստով և դարձյալ հանդես եկել միայն տրական հոլովով դրված խնդրի հետ, ինչպես՝ «...**ունկն դնել** այսուիկ *բանին*» (Հ. Տերզնցի), «Հովի *գրույցին ունկն դնելով*» (Ավ. Իսահակյան), բայց՝ **ունկնդրել են** *երեխաներին, երգը,*

⁴ Վ. Առաքելյան, Սեռի քերականական կարգը և բայածանցները գրաբարում, «Պատմա-բանասիրական հանդես», Եր., 1980, № 2, էջ 73-74:

⁵ Տե՛ս Ռ. Իշխանյան, Բայի սեռի կարգը արդի հայերենում, «Հայկական ՍՍՌ գիտությունների ակադեմիայի տեղեկագիր. հասարակական գիտություններ», Եր., 1959, № 11-12, էջ 79:

գրույցը: Հարադրականից համադրական անցումը աստիճանաբար թուլացրել է բաղադրիչների վերը նշված ընկալումը և, ըստ էության, ամրապնդվել է **ունկնդրել** բային գրեթե նույնանիշ **լսել** բայի խնդրառությունը: Սրանով պայմանավորված՝ տեղի է ունեցել նաև սեռային անցում չեզոքից ներգործականի: Արդի արևելահայերենում նշված երկու բայերի սեռային անցումը վերջնական է, և եթե **ունկնդրել երգին** կամ **ծեռնարկել գործի** կապակցությունները անցյալ դարի կեսերին ընկալվում էին որպես խնդրառական տարբերակներ, այսօր արդեն պատկերն այլ է: Վստահ կարող ենք ասել, որ այս ձևերը հնացած են, գրեթե անգործածական, ինչը՝ ոչ, նաև սխալ խնդրառությամբ կառույցներ են:

Ինչպես նշեցինք, գրաբարի և միջին հայերենի շրջանում սեռային անցումները մեծ մասամբ **բառիմաստի** փոփոխության հետևանք են, և սեռի խնդրի **միակերպ** արտահայտությունը չի ազդում սեռային փոփոխության վրա: Այս հանգամանքը հարկ է հատուկ շեշտել, նաև մի քանի խոսքով անդրադառնալ դրան, որովհետև խնդրառական տեղաշարժերը պայմանավորող գործոնները ժամանակակից հայերենում գրաբարի համեմատությամբ փոքր-ինչ այլ են:

Հայտնի է, որ գրաբարում **բայ+ուղիղ խնդիր** հարաբերության մեջ չկա **անծի** և **իրի** քերականական տարբերակում, ինչպես՝ «Եւ անդէն թագաւոր ի ներքն կոչեցեալ **զդայրապետս...**» (Փավստոս Բուզանդ, V դ.), «Եւ թագաւորն սպառազինէ **զգօրսն...**» (Սեբեոս, VII դ.), «...մտին ի քաղաքն և առեալ **զգերին** և **զկապուտ** զքաղաքին, ելին ի տեղուղէն» (Արիստակես Լաստիվերցի, XI դ.): Կարծիք կա, որ անծի և իրի քերականական տարբերակումը սկսվում է 18-րդ դարի առաջին կեսերից⁶, սակայն դրա սաղմերը նկատվում են դեռևս 15-17-րդ դդ. գրավոր աղբյուրներում, որոնցում անծի առման ուղիղ խնդրի տրականով արտահայտությունները, մեծ մասամբ զիջելով ուղղականաձև հայցականի կիրառություններին, գործածվում են դրանց հետ կողք կողքի, ինչպես՝ «զԱստուած կ'ողորմի ամէն **ղարիպի**, ...**զսուրբն** քեզ եղբայր շինէ ու **զիրեշտակքն** արա սիրելի» (Մկրտիչ Նաղաշ, XV դ.)» և այլն⁷:

18-րդ դարի երկրորդ կեսից հստակ տարբերակվող անծի և իրի առումները, իսկ ավելի ստույգ՝ դրանց քերականական արտահայտությունները, այսօր արդեն զգալի ազդեցություն ունեն **բայի սեռային անցումների վրա**: Այլ կերպ ասած՝ գրաբարի համեմատությամբ արդի հայերենում խնդրառական տեղաշարժերի վրա մեծացել է հատկապես քերականական տարբեր ձևերի **իմաստային նույնության** և խոսողի **վերաբերմունքի ներգործման դերը**: Ներկայումս շարժը կատարվում է առավելապես **բայ + ուղղական հոլովով դրված ուղիղ խնդիր** և **բայ + տրական հոլովով դրված անուղղակի խնդիր** հարաբերությունների տիրույթում⁸:

⁶ Տե՛ս **Հ. Պետրոսյան**, Գոյականի առումները հայերենում, Եր., 1960, էջ 140-141:

⁷ Միջին հայերենում սեռային անցումները պայմանավորող լեզվական գործոնները առանձնակի չենք կարևորում: Ինչպես հայտնի է, այս փուլում հայերենը ներկայացնում է չկանոնարկված ու «խայտաբղետ» լեզվական համակարգ՝ հագեցած բարբառային տարբեր իրողություններով: Այս պատճառով քննվող խնդրի վերաբերյալ դժվար է հիմնավոր և որոշակի եզրահանգման գալ:

⁸ **Բայ+ուղիղ խնդիր** հարաբերությունը դիտարկելիս շեշտադրում ենք իրի առման ուղիղ խնդրի քերականական արտահայտությունը. ինքնին հասկանալի է, որ ան-

Հետաքրքիր է, որ իմաստափոխությանը պայմանավորված սեռային տեղաշարժեր վերջին 2 տասնամյակներում չեն նկատվում: Ինչ խոսք, նշված շրջանը գուցե փոքր ժամանակահատված է իմաստային և որակական ինչ-ինչ անցումների համար: Սակայն մյուս կողմից չենք կարող չնկատել, որ հենց նույն ժամանակահատվածում կենսապայմանների, բարձր տեխնոլոգիաների, տեղեկատվականության զգալի առաջընթացն ու արագ զարգացումները իրենց արտահայտությունն են գտնում լեզվում, մասնավորապես բառիմաստի փոփոխություններում (օրինակ՝ բազմաթիվ բառեր, ներլեզվական զանազան օրինաչափություններով պայմանավորված, ընդլայնել են իրենց իմաստային դաշտը՝ **պատուհան, մկնիկ, խողովակ, քաշել** և այլն): Այսուհանդերձ, ներկայացվելիք բայերը (**խանգարել, խոչընդոտել, կարոտել** և այլն) թեև սեռային (խնդրառական) ակնհայտ տեղաշարժի են ենթարկվել, սակայն ժամանակակից հայերենի բառարաններում արձանագրված իմաստ(ներ)ի համեմատությամբ իմաստային փոփոխություններ չեն կրել:

Թերևս բացառություն է **բավարարել** բայը, որը իմաստափոխության (իմաստի ընդլայնման) հետևանքով է ենթարկվել տեղաշարժի՝ վերածվելով կրկնանեմ բայի: Ըստ «ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան»-ի՝ այս բայը ունի 2 իմաստ՝ **«1. Հերիք անել, 2. Գոհացնել, գոհացում տալ»**: Երկու իմաստներով էլ **ներգործական** է: Նույն բայի դիմաց էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարան»-ում նշվում է 4 իմաստ՝ **«1. Կատարել, ի կատար ածել, 2. Բավականացնել, հերիք անել, 3. Գոհացնել, պահանջներին գոհացում տալ, 4. Հայթայթել, ապահովել, մատակարարել»**⁹: Չորս իմաստների դեպքում էլ բայը դարձյալ ներգործական է և գործածվում է ուղղական կամ տրական հոլովով դրված ուղիղ խնդրի հետ: Ի դեպ, այս առիթով Հ. Հարությունյանը նշում է, որ իմաստային տարբերության պատճառով հաճախ անտեսվում են խնդրառական տարբերությունները, և բայը գործածվում է կամ միայն ուղղական, կամ միայն տրական հոլովով դրված խնդրի հետ¹⁰: Սրանից բացի՝ այսօր **բավարարել** բայը սահմանափակ կիրառություններում, կարծում ենք, գործածվում է նաև **համապատասխանել** իմաստով (հաճախ գործածվում է հենց այդ բայի փոխարեն): Այս նշանակությամբ արդեն այն **չեզոք** է և կիրառվում է տրականով դրված հանգման անուղղակի խնդրի հետ, ինչպես՝ «Թուրքիան ստիպված է լինելու **բավարարել** ԵՄ անդամության **չափանիշներին**»¹¹: «ՀՀ-ն **չի բավարարում** ծրագրի **պահանջներին**» (www.operativ.am, 17.10.2013): «Դրանք **չեն բավարարում** մայրաքաղաքի կենտրոնը կանաչապատելու համար սահմանված **չափանիշներին**» (www.hetq.am, 20.07.2011): «Հայաստանը նախ և առաջ պետք է **բավարարել**

ծի առման ուղիղ խնդիրը և հանգման անուղղակի խնդիրը **ձևային** տարբերակվածություն չունեն:

Առավելապես առաջնորդվում ենք նշված երկու բառարաններով, քանի որ սրանք են դեռևս արտացոլում ժամանակակից հայոց լեզվի բառապաշարի հարաբերական ամբողջությունը:

¹⁰ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 220:

¹¹ «Նոյյան տապան», www.nt.am, 11.10.2008: Այսուհետև էլեկտրոնային պարբերականներից հղումները կտրվեն շարադրանքում. փակագծերում կնշվեն կայքի հասցեն և հրատարակման ամսաթիվը:

րարի (=համապատասխանի- L. Ս.) եվրագոտի մտնելու տարրական օրենքներից» («Առավոտ», 08.03.2004): «Ատենախոսությունը **բավարարում է** (=համապատասխանում է) ԲՈՅ-կողմից սահմանված *չափանիշներին*»: Փաստորեն բայը դարձել է կրկնասեռ՝ **ներգործական** և **չեզոք**:

Վերջին տասնամյակներում, կախված խոսողի վերաբերմունքից, շատ են «չարաշահվում» ոչ միայն անձի և իրի առման փոխնիփոխ գործածությունները, այլև տրական հոլովով դրված խնդրի փոխարեն ուղղականով (և հակառակ) դրսևորումները, որոնք հետևանք են և՛ որոշակիորեն փոխված լեզվամտածողության, և՛ իմաստային դրսևորումների քերականական նույնության: Այս առումով առանձնացրել ենք մի քանի բայեր՝ **կարոտել**, **տենչալ**, **դավաճանել**, **դավանել**, **խանգարել**, **խոչընդոտել**, **խթանել**¹², որոնք, գրական լեզվի կանոնի համաձայն, պետք է գործածվեին կամ տրականով դրված անուղղակի խնդրի, կամ ուղղականով դրված ուղիղ խնդրի հետ, սակայն այսօր զգալի չափով փոխվել է դրանց խնդրառությունը:

Այսպես, **կարոտել** բայը, ըստ վերը նշված բառարանների, **չեզոք է** և անցյալում դրսևորում էր առավելապես չեզոք սեռի բայերին բնորոշ խնդրառություն՝ **բայ+ տրական հոլովով դրված անուղղակի խնդիր**, ինչպես՝ «Բայց սիրտս, որ տարիներ **Կարոտել էր** մոր *գրկի*» (Յ. Շիրազ), «Թե *դաշտերին ես կարոտել...*» (Ս. Կապուտիկյան) և այլն: Սակայն նույն ժամանակահատվածում նշված կառույցին զուգահեռ գործածվել է նաև **բայ+ուղղական հոլովով դրված ուղիղ խնդիր** կաղապարը: Դժվար և ինչ-որ առումով արդեն անկարևոր է հստակ նշել, թե առաջին անգամ երբ է հանդիպում այս շեղումը, և կամ թե պնդել, որ սա անվերապահորեն սխալ կիրառություն է: Փաստ է, որ **կարոտել + իրի առման ուղիղ խնդիր** կառույցները (իհարկե, ոչ այնքան հաճախ) հանդիպում են դեռևս Ա. Բակունցի, Դ. Դեմիրճյանի և այլոց գործերում՝ «**Կարոտում է** Կաքավ գյուղի *աղբյուրը*» (Ա. Բակունց), «**Կարոտել էր** հայրենի *տունը*» (Դ. Դեմիրճյան): Ժամանակի ընթացքում այսպիսի գործածությունները դառնում են գերակա: Լեզվի զարգացման արդի փուլում սովորական և շատ տարածված են **կարոտում են** *օրերը*, *հայրենիքը*, *մթնոլորտը*, *տունը*, *մանկությունը* և այլն: Մեկ-երկու բնագրային օրինակ՝ «**Կարոտել են** *ազգականներիս ու ընկերներիս*, բայց ոչ *Հայաստանը*» (www.news.am, 10.08.2010): «**Կարոտում են** «Առավոտ» *օրաթերթը*» (www.aravot.am, 19.05.2004): «Մեսրոպը **կարոտել էր** իր *հողը*» (Յ. Մաթևոսյան): «**Կարոտել են** *Գյումրիս*» (www.wordpress.com, 25.03.1998), «Գերմանիայում եղած ժամանակ շատ **էի կարոտել** հատկապես *ընտանիքս*, *տունս*, *երեխաներիս*» («Արմենիա» ՅԸ, 15.07.2014) և այլն:

Ստացվում է, որ **կարոտել** բայը, պայմանավորված խնդրի հետ ունեցած հարաբերությամբ, արևելահայերենում ենթարկվել է սեռային երկփեղկման: Ավելին, հենց այդ նույն հարաբերությամբ էլ առավել հստակ է

¹² Այս բայերի խնդրառական տեղաշարժերին անդրադարձել են տարբեր լեզվաբաններ՝ Ա. Աբրահամյան, Յ. Հարությունյան, Ս. Ասատրյան և այլք: Նրանց վերը նշված աշխատություններում, սակայն, դրանք դիտվում են որպես խնդրառական տարբերակներ, և սեռային անցումը, պայմանավորված ժամանակաշրջանով և հատկապես երեվույթի ոչ այնքան տարածվածությամբ, չի որոշարկվում:

դառնում խնդրառական միակերպության միտումը, և ակնհայտ նկատվում է անցում չեզոքից ներգործականի: Ի դեպ, այս բայի (ոչ միայն) սեռային տեղաշարժին անդրադառնում է դեռևս Ա. Աբրահամյանը՝ նշելով, որ առաջին ոչ այնքան ցայտունությամբ, բայց նկատվում է «չեզոք հատկանիշի թուլացում, և բայը տատանումներ է տալիս անանցողականության (չեզոքի) ու անցողականության (ներգործականի) միջև»¹³: Լեզվի արդի փուլում այս բայի սեռային նշանակության մեջ տիրապետող է դարձել ներգործականության իմաստը, և լեզվաբանի նշած «տատանումները» զգալի չափով թուլացել են: Համենայն դեպս, պատկերն այդպիսին է ըստ մեր կատարած վիճակագրության, որին կանդրադառնանք ստորև:

Նույն փոփոխությունն է նկատվում նաև **տենչալ** բայի դեպքում: Պայմանավորված խնդրի հետ ունեցած հարաբերությամբ՝ այն հիմնականում դրսևորում է ներգործական սեռի իմաստ: Ա. Աբրահամյանը, անդրադառնալով այս բայի խնդրառական շարժին, այն կարծիքին է, որ բայը չեզոքից ներգործական սեռային անցման գործընթացի մեջ է¹⁴: Կես դար է անցել այս դիտարկումից, և հիմա թեև այս բայի համար հնարավոր չէ բայասեռի վերջնական անցում արձանագրել, սակայն **ուղղական հոլովով դրված խնդրի** հետ գործածվելու հաճախականությունը նկատի առնելով՝ կարելի է ասել, որ այն ոչ թե գտնվում է սեռային երկփեղկման մեջ, այլ ամրապնդվում է դրա ներգործական նշանակությունը: Համենայն դեպս, լեզվի զարգացման ընթացքի վրա էականորեն ազդող միջոցների (մամուլի, հեռուստատեսության, գրականության) լեզվում առավել հաճախադեպ և գերիշխող են դարձել **տենչալ + ուղղական հոլովով դրված խնդիր** կառույցները: Օրինակ՝ «Հայ ծերուկը, ցուպը ձեռքին, լալով **տենչում է** հայրենիքի *ազատություն...*» («Ազգ», 30.11.1999): «Ինչո՞ւ **են** այդ խենթ հայերը կյանքի գնով *տուն տենչում*» («Հայոց աշխարհ», 21.10.2009): «Ցմահ ազատագրվածը **տենչում է** *ազատություն* և *արդարադատություն*» («Իրավունք», 18.09.2013), «...**տենչում է** մի *ուս*՝ հենվելու համար» (Հ. Էդոյան) և այլն: Այսպիսի փոփոխության պատճառը, կարծում ենք, **տենչալ** բայի սերտ հոմանշությունն է **փափագել, ցանկանալ, ըղձալ** ներգործական բայերի հետ¹⁵: Ընդ որում, այն գործածվում է ոչ միայն նշված հոմանիշ բայերի փոխարեն, այլև հաճախ հանդես է գալիս հենց դրանց հետ կողք կողքի՝ հայտնվելով քերականական-իմաստային նույն տիրույթում: Կարելի է ասել, որ այս բայի դեպքում սեռային անցման առաջնային գործոն է դարձել **իմաստային համաբանությունը** (ապա նաև **տարածվածությունը** կիրառության տարբեր ոլորտներում):

Նույնպիսի փոփոխության է ենթարկվել նաև **դավաճանել** բայը, որը չեզոք սեռի է¹⁶: Վերջին 2-3 տասնամյակներում տարածվում և գերիշխող են դառնում այս բայի **ուղղականով դրված խնդրի** հետ գործածությունները: Կանոնավոր կառույցների կողքին՝ **դավաճանել հայրենիքին**,

¹³ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., էջ 689:

¹⁴ Տե՛ս նույն տեղը, էջ 694:

¹⁵ Տե՛ս Ա. Սուքիասյան, Հայոց լեզվի հոմանիշների բացատրական բառարան, Եր., 2009:

¹⁶ Տե՛ս «Ժամանակակից հայոց լեզվի բացատրական բառարան», Եր., 1969, կամ՝ **Էդ. Աղայան**, Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Եր., 1976:

սկզբունքներին, գաղափարին և այլն, հաճախադեպ են ման ուղղականով դրված ուղիղ խնդրի կիրառությունները, ինչպես, օրինակ՝ «Պետք է **դավաճանել** հերոսների *հիշատակը*» («Ազգ», 18.10.2002): «Մի քանի անգամ է **դավաճանել** *հայրենիքը*» («Առավոտ», 03.08.2005): «Քվեարկել է առանց իր *սկզբունքները դավաճանելու*» (www.lragir.am, 01.10.2013): «Եթե մեկը այսօր **դավաճանում է** իր *կրոնը*, նա պատրաստ է **դավաճանել** անգամ իր սեփական *ընտանիքը* և *հայրենիքը*» (www.operativ.am, 08.01.2014): Համընդհանուր դարձող այս իրողությունը թույլ է տալիս ասել, որ առաջացել է չեզոքի և ներգործականի **սեռային երկփեղկում**՝ ներգործականի գերակայությամբ: Այսպիսի տեղաշարժի համար, թերևս, ամենակարևոր գործոնը **խոսողի սուբյեկտիվ վերաբերմունքն է**, գուցե նաև **համաբանությունը** (չենք բացառում նաև սխալը): Խնդրառության ավանդական և նոր գործածությունները տարբերվում են միայն ձևով, և ինչպես նշում է Հ. Հարությունյանը, սրանք մակերեսային կառուցվածքով տարբեր, իսկ խորքային կառուցվածքով նույն ձևերն են¹⁷: Բացի այդ՝ այս բայերի արտահայտած իմաստներն այնպիսին են, որ կարող են պահանջել գործողությունն իր վրա կրող առարկա՝ ուղիղ խնդիր: Եվ եթե չանտեսենք գործողության և օբյեկտի հարաբերության բազմազանությունը¹⁸, ապա ըստ էության որևէ հակասություն չի ստեղծվում խնդրառական տարբերակի և եղած լեզվական կանոնի միջև: Երևույթը գնահատելիս զերծ ենք մնում կան մեկը, կան մյուսը ընտրելու ծայրահեղությունից: Կարծում ենք, որ հիմնականում խոսակցական տարբերակից գրական լեզու ներթափանցած այս գործածությունները հասկանալի են, բնավ **չեն հակասում** հայերենի քերականական օրինաչափություններին: **Դավաճանել** բայը ուղղակի համալրում է այն ներգործականների շարքը, որոնց կրավորականի կազմությունները կան արհեստական են, կան չկան, ինչպես, օրինակ՝ **աղալ-աղացվել, ունեմ - Փ**, ուստի և ընդամենը կարող են համակարգվել, կանոնարկվել հենց այդ օրինաչափությունների շրջանակում:

Դավանել, խոչընդոտել և խանգարել բայերի խնդրառության յուրահատկությունները մախորդների հակառակ պատկերն են ներկայացնում: Երեք բայերն էլ, ըստ վերը նշված բառարանների, ներգործական են և պետք է գործածվեն ուղղականով կամ տրականով դրված ուղիղ խնդրի հետ, ինչպես՝ «Ես դեռ **դավանում եմ** այն օրերի իմ *հավատը...*» (Շ. Թաթևյան), «...Ես **չեմ դավանում** *օրենք* անիրավ...» (Հ. Թումանյան), «...փորձում են **խանգարել** Մացակի արքայական *քունը...*» (Հ. Մաթևոսյան), «Եվ նրա այդ *որոշումը* ոչ մեկը չէր կարող **խոչընդոտել...**» (Վ. Խեչումյան) և այլն: Խնդրառական այս ձևերի կողքին հատկապես վերջին տասնամյակներում հաճախական են դարձել իրի առման ուղիղ խնդրի փոխարեն տրական հոլովով դրված խնդրի (հանգման խնդրի) գործածությունները: Օրինակ՝ «Հորդառատ անձրևները **խանգարել են** ծաղկած ծառերի լիարժեք *փոշոտմանը*» (www.azg.am, 05.04.2001): «Հայաստանն ու Իսպանիան **դավանում են** նույն *արժեհամակարգին*» (www.tert.am, 22.09.2006): «Շտապողաբար կեղծելով՝ նշում է, որ ինքը **դավանում է** իս-

¹⁷ Տե՛ս Հ. Հարությունյան, նշվ. աշխ., էջ 212:

¹⁸ Տե՛ս Մ. Ասատրյան, Բայի սեռերը ժամանակակից հայերենում, Եր., 1959, էջ 87-90:

լամին...» («Ավանգարդ», 10.07.2014): «Մոսկվան փորձել է **խանգարել** ԵՄ հետ Ասոցացման համաձայնագրի *նախաստորագրմանը*» (www.168.am, 13.02.2014): «Քաղաքացու ընտրական կամ հանրաքվեի իրավունքի ազատ *իրականացմանը* կամ ընտրական կամ հանրաքվեի հանձնաժողովի *աշխատանքին խոչընդոտելը* պատժվում է տուգանքով» (ՀՀ քրեական օրենսգիրք, Հոդված 149) և այլն: Նշված բայերի դեպքում թերևս նկատելի է տեղաշարժը պայմանավորող մի քանի գործոնների միաժամանակյա ազդեցությունը. մի կողմից՝ խոսակցական լեզվում սխալակազմությունը աստիճանաբար ձեռք է բերում տարածվածություն, մյուս կողմից՝ քերականական ձևերի իմաստային առնչակցության և պարզ համաբանության փոխկապակցվածությունը ըստ էության անխուսափելի է դարձնում նման փոփոխությունը:

Հարցի քննության կամայական մոտեցումից խուսափելու, հնարավորինս օբյեկտիվ և հիմնավոր պատկեր ստանալու ակնկալիքով նշված (նաև ներկայացվելիք) բայերի խնդրառական-սեռային փոփոխությունների վերաբերյալ անցկացրել ենք հարցում: Հարցմանը մասնակցել է 70 մարդ (բարձրագույն և միջնակարգ կրթությամբ 18-60 տարեկան անձինք՝ բացի բանասերներից): Հարցվածներից 11-ը (≈15.8 %) **կարոտել** բայի համար ճիշտ է համարել **կարոտել տանը, հայրենիքին** խնդրառական ձևերը: 38 մարդ (≈54.2 %) ընտրել է **կարոտել տունը, հայրենիքը** կառույցները՝ որպես ճիշտ տարբերակ: Իսկ 21-ը (≈30 %) նշված երկու տարբերակներն էլ համարել է հավասար գործածվող ձևեր:

Համանման պատկեր ունենք նաև **տենչալ, դավանել, դավաճանել, խոչընդոտել**¹⁹, **խանգարել** բայերի դեպքում: Ներկայացնենք միայն վիճակագրության արդյունքները: Այսպես, **1. տենչալ** արդարության - **9 (≈12.8 %)**, տենչալ արդարություն - **46 (≈65.8 %)**, տենչալ արդարություն//արդարության - **15 (≈21.4 %)**, **2. դավանել** սկզբունք, կրոն - **16 (≈22.9 %)**, դավանել սկզբունքի, կրոնի - **41 (≈58.6 %)**, դավանել սկզբունքի, կրոնի // սկզբունք, կրոն - **13 (≈18.5 %)**, **3. դավաճանել** հայրենիքին, սկզբունքներին - **12 (≈17.1 %)**, դավաճանել հայրենիքը, սկզբունքները - **44 (≈62.9 %)**, դավաճանել հայրենիքին, սկզբունքներին//հայրենիքը, սկզբունքները - **14 (≈20 %)**, **4. խոչընդոտել** (խանգարել) ստորագրումը, աշխատանքը - **18 (≈25.7 %)**, խոչընդոտել (խանգարել) ստորագրմանը, աշխատանքին - **44 (≈62.9 %)**, խոչընդոտել (խանգարել) ստորագրմանը, աշխատանքին // ստորագրումը, աշխատանքը - **8 (≈11.4%)**:

Ուզում ենք շեշտել մի հանգամանք. ներկայացված խնդրառական տարբերակներից առաջին ձևերին նախապատվություն տված անձինք հիմնականում միջինից բարձր տարիք ունեցողներն են (կրթական մակարդակը այս դեպքում էական դեր չի կատարել): Ի մի բերելով հարցման արդյունքները և դրանք համեմատելով մեր ձեռքի տակ եղած տարբերության տեքստերից քաղված օրինակների հետ, ինչպես նաև հաշվի առնելով դրանց գործածության հաճախականությունը (նաև հեռուստառադիոե-

¹⁹ **խոչընդոտել** և **խանգարել** բայերի վերաբերյալ վիճակագրության արդյունքները, ինչպես և սպասելի էր, գրեթե նույնական են. տրված 3 հնարավոր տարբերակների հարցման թվերը միմյանցից ավել կամ պակաս էին 1-2-ով: Ուստի այս բայերի վերաբերյալ հարցման արդյունքները ներկայացնում ենք միասնաբար:

թերում)՝ ըստ էության ստանում ենք լեզվական իրողության փոփոխության գրեթե նույն պատկերը:

Հարկ է նշել, որ ոչ բոլոր դեպքերում է հնարավոր գրական նորմից շեղումները դիտարկել որպես տեղաշարժ (կամ փոփոխություն) և կամ կանոնարկման խնդիր դնել: Լեզվի զարգացման արդի փուլում որոշ բայերի դեպքում նկատվում են խնդրառական ինչ-ինչ փոփոխություններ, որոնք համեմայն դեպս արդի լեզվավիճակի համար առայժմ սխալ կիրառություններ են, հիմնականում գուցե չիմացության հետևանք: Այսպես, **խթանել** բայը **ներգործական է**, այսինքն՝ կապվում է ուղղական հոլովով դրված ուղիղ խնդրի հետ՝ **խթանել զարգացումը**, **խթանել արտադրությունը**, **խթանել մարդկային ռեսուրսների աճը** և այլն: Սակայն հատկապես վերջին 4-5 (գուցե ավելի շատ) տարիների ընթացքում պարբերական և էլեկտրոնային մամուլի, ռադիոհեռուստատեսության տարաբնույթ հաղորդումների լեզվում ժամանակ առ ժամանակ սկսել են գործածվել **խթանել + տրականով դրված ուղիղ խնդիր** կառույցները: Օրինակ՝ «...**խթանում է** մազերի *սնուցմանը*՝ տալով յուրօրինակ փայլ» («Հայկական երկրորդ հեռուստաալիք» ՀԸ): «...**խթանում է** հողացավերի *բուժմանը*...» («Արմնյուզ» ՀԸ): «Այն ճանապարհային այդ հատվածում **խթանում է** երթևեկության *թեթևացմանը*» (www.tert.am, 11.04.2010): Այսպիսի կառույցները առայժմ զիջում են առաջին կանոնավոր ձևերին՝ մոտ 18-20/21 հարաբերությամբ: Բացի այդ՝ հարցման արդյունքները (70-ից 54-ը) նույնպես խոսում են հոգուտ կանոնական **խթանել+ ուղղականով դրված ուղիղ խնդիր** կառույցի գերակայության: Ուստի նշված իրողությունը փաստում է, որ, ի տարբերություն վերոհիշյալ բայերի, այս դեպքում գործ ունենք ոչ այնքան լեզվական տեղաշարժի, որքան խնդրառական սխալի հետ, որը, սակայն, տարածվելու միտում ունի:

Սրանից բացի՝ տարբեր բայեր (անկախ սեռից), կախված խոսողի լեզվամտածողությունից, առարկայի (երևույթի) նկատմամբ ունեցած անհատական վերաբերմունքից, նաև իրավիճակից, հնարավոր է՝ հանդես գան խնդրառական անճիշտ հարաբերությամբ, որը, սակայն, խոսողի նախընտրությունն է: Խոսքը մեծ մասամբ իրի առման փոխարեն անձի առման գործածության մասին է, որը մեր նշած դեպքերում առավելապես ոճական միավորի՝ **անձնավորման** արժեք ունի, ինչն ուղղակի արտահայտվում է քերականական ձևերի փոփոխության միջոցով, ինչպես՝ **ափսոսալ ծառերին, ողջունել հաղորդաշարին, մորթել խոզին, միացնել ռադիոյին** («Միացրե՛ք Ձեր ռադիոյին, և նա կապահովի Ձեր հաճելի ժամանցը») և այլն: Այսպիսի գործածությունները տարածված են հատկապես խոսակցական լեզվում (հանդիպում են նաև գեղարվեստական, հրապարակախոսական ոճերում): Այսօրինակ կիրառությունները որքան էլ եզակի չեն, այնուամենայնիվ ընդհանրապես չեն կարող նմանատիպ քննության նյութ դառնալ: Հակառակ դեպքում հնարավոր է հայերենի բայերի մի զգալի մասի համար արձանագրել սեռային-խնդրառական ինչ-ինչ փոփոխություններ:

Այսպիսով, գրական լեզվի զարգացման արդի փուլում մի շարք բայեր, պայմանավորված տարբեր գործոններով, ենթարկվում են խնդրառական-սեռային տեղաշարժերի: Դրանք բնականոն զարգացման արդյունք

են, որևէ կերպ չեն հակասում մեր լեզվի քերականական օրինաչափություններին, բացատրվում, համակարգվում և կանոնարկվում են հենց այդ օրինաչափությունների հիման վրա:

Բանալի բառեր – *խնդրառություն, ներգործական սեռ, տեղաշարժ, ուղիղ խնդիր, տրական հոլով, բառիմաստի փոփոխություն*

ЛИАНА САРКИСЯН – *Сдвиги в системе глаголов в современном восточноармянском языке.* – В статье рассматриваются некоторые сдвиги в системе переходных и непереходных глаголов и в системе глагольного управления, обусловленные лингвистическими и экстралингвистическими причинами. Эти сдвиги возникли в результате естественного развития восточноармянского языка, не противоречат его грамматическим закономерностям и в рамках этих закономерностей систематизируются и нормируются.

Ключевые слова: *управление, переходный глагол, сдвиг, прямое дополнение, дательный падеж, изменение значения слова*

LIANA SARGSYAN – *Gender Transition of Verbs in Modern Eastern Armenian.* – The article discusses some of the changes in the system of transitive and intransitive verbs, which are conditioned by linguistic and extralinguistic factors. Presented gender transitions are the result of natural development of language. They by no means contradict the grammatical regularities of our language and can be explained, systematized and standardized within the framework of these regularities.

Key words: *direction, transitive verb, shift, direct object, dative, change of word definition*